

**Religijność
i duchowość
z perspektywy
pedagogicznej
od idei
do empirii**

Pod redakcją naukową

**Marii Szczepskiej-Pustkowskiej
i Sylwestra Zielki**

**Religijność
i duchowość
z perspektywy
pedagogicznej
od idei
do empirii**

Religijność i duchowość z perspektywy pedagogicznej od idei do empirii

Pod redakcją naukową
**Marii Szczepskiej-Pustkowskiej
i Sylwestra Zielki**

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
Gdańsk 2022

Recenzent
prof. dr hab. Alina Szczurek-Boruta

Redaktor Wydawnictwa
Krzysztof Lindstedt

Korekta streszczeń w języku angielskim
Piotr Styk

Projekt okładki i stron tytułowych
Jan Rutka

Fotografia na okładce
Maria Szczepska-Pustkowska

Skład i łamanie
Michał Janczewski

Publikacja sfinansowana ze środków Zakładu Pedagogiki Ogólnej
Instytutu Pedagogiki Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego
oraz Instytutu Pedagogiki Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-392-9

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
wydawnictwo.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: wydawnictwo.ug.edu.pl/sklep/

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 14 49

Spis treści

Wstęp (<i>Maria Szczepka-Pustkowska, Sylwester Zielka</i>)	7
--	---

Część I. Idee

Rafał Włodarczyk	
Fundamentalizm w perspektywie koncepcji krytyki autorytarnych ideologii Ericha Fromma	15
Piotr Petrykowski	
Testament Adama – czy odrzucony spadek	41
Monika Humeniuk	
Między ortodoksją a herezją w pedagogice religii – hermeneutyczne i estetyczne inspiracje myślą Gianniego Vattima, Luigiego Pareysona i Eriki Fischer-Lichte	51
Jarosław Marzec	
Zawiedzione nadzieje – neoliberalne konteksty ruchu mindfulness	67

Część II. Poglądy

Sylwester Zielka	
Religia i edukacja w poglądach Nowych Ateistów	91
Marek Piedziewicz	
Wychowanie religijne w ujęciu arcybiskupa Fultona J. Sheena	111
Jarosław Jarosz	
Szkolnictwo i wychowanie w ujęciu Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego	129

Część III. Tożsamości

Adela Kożyczkowska Pytając o tożsamość wspólnotową, czyli przypadek Kaszubów i ich religijność/wierzeniowość	149
Artur Jabłoński O udziale polskiego Kościoła katolickiego w konstruowaniu tożsamości kaszubskiej	181
Marian Miotk Kaszubszczyzna filarem tożsamości, kultury i religijności Kaszubów	199

Część IV. Refleksje nad praktyką

Irena Bogoczová Aleksandra Parszewska <i>Parabiblia</i> Alexandra Fleka jako sposób prezentacji treści ewangelizacyjnych	227
Małgorzata Lewartowska-Zychowicz Ewangelizacja – katecheza – lekcja religii. O co chodzi i (kilka wskazówek) dlaczego „nie wychodzi”	243
Marta Tiutiunnyk <i>Sacrum</i> na godzinach polskiego – wiersze <i>Powieszony pomyłony</i> i <i>Samotność</i> Jana Twardowskiego	259

Część V. Empirie

Aniela Różańska (Nie)dialogiczne relacje interpersonalne katecheta – uczeń	275
Maria Szczepska-Pustkowska Edukacja religijna w szkole w świetle wywiadów z trzynasto- i czternastolatkami	291
Urszula Kolberová O kazaniach tradycyjnych i internetowych w świetle badań ankietowych	333
Anna Blokus-Szkodzińska Świat wartości młodzieży – komunikat z badań	347
Noty o autorach	361

Wstęp

Od samego początku człowiek uważał swoje życie społeczne za ściśle uzależnione od sił, które znajdują się poza jego władzą – uzależnione od potęg ponadludzkich, rządzących światem i życiem człowieka¹.

Człowiek od zarania dziejów próbował ustosunkować się z jednej strony do kwestii istnienia Boga, jego wyobrażonej istoty i wzajemnych z nim relacji, z drugiej zaś – do (własnej) religijności, której sens tworzą zachowania jednostek i grup społecznych w wymiarze podporządkowania religijnym zasadom moralnym i różnym formom kultu, organizacjom i instytucjom religijnym, praktykom religijnym angażującym umysł i ciało człowieka i będącym wyrazem kultu religijnego w sferze społecznej². Tak pojmowana religijność znalazła swoje miejsce także w obszarze rozważań pedagogicznych.

Oddajemy w Państwa ręce zbiór tekstów poświęconych właśnie relacjom między edukacją a religią i religijnością. Praca ta jest pokłosiem Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej „Edukacja i religia – uwikłania, konfrontacje, rozwiązania”, która odbyła się w Instytucie Pedagogiki Uniwersytetu Gdańskiego 24 lutego 2020 r. Warto nadmienić, iż było to ostatnie wydarzenie naukowe na UG organizowane w sposób „tradycyjny”, bowiem dosłownie kilka dni później życie nas wszystkich uległo zawieszeniu w dotychczas znanej formie i niejako nauczyliśmy się żyć od nowa w pandemicznym i postpandemicznym świecie.

„Edukacja” oraz „religia” to pojęciowe odpowiedniki wielu myśli, działań i sensów, w które wyposażają je ludzie, także ludzie nauki. Są zbiorami znaczeń funkcyjnych w każdym typie kultury, który znamy. Znaczenia te nie są jednak jednorodne, czasem zachodzą na siebie, żyjąc we względnej symbiozie; kiedy indziej są względem siebie opozycyjne, a nawet sprzeczne. Relacje między nimi są niezwykle

¹ Ch. Dawson, *Religia i kultura*, Warszawa 1959, s. 57–58.

² S. Kuczkowski, *Psychologia religii*, Kraków 1993, s. 22.

bogate, niezależnie od tego, czy przypatrujemy się im, zakładając okulary diachronii czy synchronii, okulary tubylców bądź podróźników. Zapraszając Państwa do lektury, zachęcamy do zakładania tych różnych okularów i czytania artykułów wraz z Autorami, jak również wbrew nim.

Zamysłem redaktorów tego tomu było ukazanie szerokiej perspektywy autorских ujęć związków między tytułowymi kategoriami. Tylko taka postawa, naszym zdaniem, może ukazać niejednoznaczność sensów, które one nabierają. Tym samym traktujemy pedagogikę religii nie jako domenę teologii, jak to się zazwyczaj dzieje, gdy używa się określenia „pedagogika religii”, lecz jako pole naukowych poszukiwań i syntez wolnych od przymusu uzyskania instytucjonalnego *imprimatur*. Dlatego też niezaprzeczną wartością tej publikacji jest według nas wielość głosów, języków i poznawczych punktów widzenia, które – w percepcji Czytelnika – mogą prowadzić do prób konstruowania ich „trudnej syntezy” lub też stanowić rodzaj „protokołu rozbieżności” wobec niemożliwości jej osiągnięcia.

Tom został podzielony na pięć części, którym nadaliśmy tytuły odpowiadające przewodnim tezom artykułów oraz sposobom ich realizacji.

Część I: *Idee* rozpoczyna tekst Rafała Włodarczyka *Fundamentalizm w perspektywie koncepcji krytyki autorytarnych ideologii Ericha Fromma*, który mierzy się z fenomenem fundamentalizmu jako formy ideologii autorytarnej w ujęciu jednego z mistrzów Szkoły Frankfurckiej. Przeglądowy charakter artykułu tworzy szerokie tło do ukazania wielości kryjących się tu zagadnień, takich jak choćby religia jako forma ideologii czy poszukiwanie form wyjścia z pułapki autodestrukcyjności podmiotu, którym kieruje autorytarne ideologia. Ukazując ewolucję poglądów Fromma, Autor zwraca uwagę na te jego poglądy, które wskazują na religię jako możliwą inspirację do humanistycznego zaangażowania rozumianego jako nieposłuszeństwo wobec różnych form uniformizacji podmiotów społecznych. Tekst autorstwa Piotra Petrykowskiego *Testament Adama – czy odrzucony spadek* wykorzystuje tytułową metaforę jako sposobność do zadania pytań o wychowanie jako rodzaj „spadku”, który otrzymujemy po przodkach, oraz o radzenie sobie z nim, a raczej zanik dialogu prowadzonego przez współczesnych z tymi, którzy odeszli w przeszłość. Wnikliwa, choć swobodnie prowadzona, nieteistyczna, lecz korzystająca z tradycji, analiza Autora przybiera intencjonalnie eseistyczny charakter, zapraszając tym samym do dialogu. Artykuł Moniki Humeniuk *Między ortodoksją a herezją w pedagogice religii – hermeneutyczne i estetyczne inspiracje myślą Gianniego Vattima, Luigiego Pareysona i Eriki Fischer-Lichte* zwraca uwagę na przemiany w obrębie pedagogiki religii, których inspiratorami byli m.in. wymienieni w tytule twórcy. Włączenie nieobecnych lub teistycznie odczytywanych do tej pory w pedagogice religii kategorii (a więc niejako

„heretyckich”), jak choćby produktywność interpretacji czy doświadczenie religijno-estetyczne, pozwala nie tylko na poszerzenie jej pola teoretycznego, lecz może – przy odpowiedniej operacjonalizacji kategorii – przyczynić się do powstania nowych badań nad religijnością jako fenomenem kulturowym. Tekst autorstwa Jarosława Marca *Zawiedzione nadzieje – neoliberalne konteksty ruchu mindfulness* przynosi krytyczną refleksję nad coraz silniej wkraczającym do polskich realiów kulturowych ruchem „duchowej uważności”. Autor podkreśla, że poszukiwanie duchowości przez współczesnego człowieka przestaje być traktowane jako praktyka czy ćwiczenie w odnajdywaniu swoich zasobów i potencjałów prowadzących do zrozumienia siebie i aktywizmu wobec świata, a staje się – poprzez kolonizację neoliberalną – narzędziem podtrzymywania indywidualistycznego kapitalizmu wewnątrz nas samych.

Część II: *Poglądy* rozpoczyna tekst Sylwestra Zielki *Religia i edukacja w poglądach Nowych Ateistów*, który koncentruje się na pytaniu o pedagogiczny potencjał krytyki religii prezentowanej przez Nowych Ateistów, szczególnie w tezach i twierdzeniach Richarda Dawkinsa. Artykuł ten zwraca w sposób krytyczny uwagę na niedostatki merytoryczne w zapatrywaniach Nowych Ateistów na kwestie edukacji religijnej. Podzielając jednocześnie ich przekonanie o oddzieleniu tych dwóch sfer w praktyce edukacyjnej, Autor podkreśla duży udział argumentów o charakterze emocjonalnym, a nie racjonalnym, w światopoglądzie nowo ateistycznym. Z kolei tekst autorstwa Marka Piedziewicza *Wychowanie religijne w ujęciu arcybiskupa Fultona J. Sheena* jest rekonstrukcją poglądów jednego z najbardziej rozpoznawalnych współczesnych animatorów wychowania religijnego. W swojej analizie Autor zwraca uwagę na holistyczne podejście arcybiskupa Sheena do zadań związanych z wychowaniem religijnym, które mogłoby zostać uznane za właściwy sposób odwrócenia trendu spadku religijności polskiej (i nie tylko) młodzieży, która często w religii i wierze dostrzega wyłącznie „nudną tradycję”. Ten interwencyjny cel nie umniejsza jednak zasadności poruszanych w artykule zagadnień, wskazuje bowiem, że edukacja jest nieustanną odpowiedzią na wyzwania wyłaniające się w różnych polach kultury. Część tę zamyka artykuł Jarosława Jarosza *Szkolnictwo i wychowanie w ujęciu Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego*, w którym Autor nie tylko przybliży pryncypia wychowania adwentystycznego w ujęciu historycznym, lecz także wskazuje na ich edukacyjne zastosowanie w promowanym przez ten protestancki odłam chrześcijaństwa modelu życia i wychowania. Ukazuje tym samym, choć nie w ujęciu porównawczym, specyfikę adwentystycznych poglądów edukacyjnych i wychowawczych, które także noszą znamiona ujęcia holistycznego – warto więc czytać ten i poprzedni artykuł jako zachętę zarówno do konfrontacji, jak i szukania spójności między różnymi chrześcijańskimi postawami wobec kwestii edukacyjnych.

Część III: *Tożsamości* grupuje teksty, których myślą przewodnią jest wiązanie kaszubskiej identyfikacji etnicznej z formami deklarowanej i realizowanej religijności. Pomieszczone tu artykuły – Adeli Kożyczkowskiej *Pytając o tożsamość wspólnotową, czyli przypadek Kaszubów i ich religijność/wierzeniowość*, Artura Jabłońskiego *O udziale polskiego Kościoła katolickiego w konstruowaniu tożsamości kaszubskiej* oraz Mariana Miotka *Kaszubszczyzna filarem tożsamości, kultury i religijności Kaszubów* – wskazują na silne powiązanie tożsamości kaszubskiej z religią. Obaj Autorzy i Autorka, wykorzystując inną siatkę pojęciową oraz inne narzędzia analizy, prowadzą swoją opowieść w nieco innym kierunku. Z jednej strony wykorzystane zabiegi ukazują niezwykle bogate zróżnicowanie możliwych ujęć rzekomo tego samego obszaru badawczego, z drugiej strony uświadamiają nam, że związek Kaszubi (kaszubszczyzna)–religia jest związkiem *in statu nascendi* oraz że bliższe i bardziej wnikliwe spojrzenie na konkretne zagadnienie – które zapewnia nauka – pozwala dostrzec skomplikowanie i wielowarstwowość ogólnych i stereotypowych twierdzeń w rodzaju „Kaszubi są bardzo religijni”.

Część IV: *Refleksje nad praktyką* rozpoczyna tekst dwóch Auterek, Ireny Bogoczowej oraz Aleksandry Parszewskiej – „*Parabiblia*” Alexandra Fleka jako sposób prezentacji treści ewangelizacyjnych. W bardzo ciekawy sposób artykuł przedstawia postać ewangelickiego teologa i kaznodziei Alexandra Fleka, w Polsce niestety prawie nieznanego, oraz odnosi się do jego najważniejszego, jak do tej pory, wyzwania związanego z „uwspółcześnieniem” przekazu biblijnego. *Parabiblia*, szczególnie z perspektywy studiów nad językiem religijnym, okazuje się dziełem nie tylko religijnym, lecz także swoistą translacją przeznaczoną zarówno do wyjaśniania sensu Biblii, jak i jej używania (praktykowania) w celu naświetlania sensów meandrów życia współczesnego człowieka. Artykuł Małgorzaty Lewartowskiej-Zychowicz *Ewangelizacja – katecheza – lekcja religii. O co chodzi i (kilka wskazówek) dlaczego „nie wychodzi”* jest refleksją nad celami kształcenia religijnego w warunkach szkolnych oraz o niemożliwości ich właściwej realizacji. Autorka zauważa, że przekaz religijny ma w gruncie rzeczy bardzo osobiste, intymne inklinacje dla osób religijnie zaangażowanych, szkoła zaś – ze swoimi specyficznymi praktykami „ukrytego programu” – nie może być miejscem nabywania tożsamości religijnej. Realizacja tych praktyk prowadzi zdaniem Autorki do wypaczenia podstawowego celu katechezy: odpowiedzialności za przyjmowane wartości. Jeszcze inną sposobność do przyjrzenia się praktykom związanym z religią i wartościami daje artykuł Marty Tiutiunnyk – *Sacrum na godzinach polskiego – wiersze „Powieszony pomyłony” i „Samotność” Jana Twardowskiego*. Autorka wskazuje na możliwość wykorzystania potencjału poezji, a także innych tekstów o szeroko rozumianych konotacjach religijnych, do szkolnej dyskusji wokół

sacrum. Korzystając z własnych projektów dydaktycznych, Autorka zwraca uwagę na tę możliwość, jak również zachęca do podjęcia wysiłku angażowania uczniowskiego potencjału do wyrażania swych myśli, odczuć i impresji na tematy, o których czasem trudno mówić, co ma stanowić przeciwwagę dla biernego przyjmowania przez uczniów gotowych schematów interpretacyjnych.

Ostatnią, V część: *Empirie* otwiera tekst Anieli Różańskiej (*Nie*)*dialogiczne relacje interpersonalne katecheta – uczeń*. Autorka, posiłkując się swoimi badaniami nad edukacją religijną młodzieży, wyraźnie zwraca uwagę na częstokroć przez młodzież wskazywany niedialogiczny charakter ich szkolnych spotkań z katechetami. Tym samym wskazuje na rozbieżność oczekiwań obu stron procesu edukacyjnego, który w pierwszym rzędzie jest interpersonalną komunikacją między podmiotami. Brak wypełnienia podstawowych nadziei na lekcje z katechetą jako „towarzyszem w wierze” powoduje u młodzieży poczucie osamotnienia, niezrozumienia ich dylematów. Podobny, choć nieco ostrzejszy wydźwięk ma artykuł Marii Szczepskiej-Pustkowskiej *Edukacja religijna w szkole w świetle wywiadów z trzynasto- i czternastolatkami*. Na podstawie przeprowadzonych badań fenomenograficznych z gimnazjalistami Autorka odnotowuje m.in., że lekcje religii prowadzone w szkołach nie są zajęciami, które byłyby istotnym elementem ich doświadczenia, nie angażują ich ani emocjonalnie, ani poznawczo, a uczestniczą w nich głównie z powodu presji społecznej, szczególnie ze strony rodziców. Wyłaniający się z badań obraz edukacji religijnej w szkołach wyraźnie koreluje z badaniami stwierdzającymi stopniowe odchodzenie młodzieży od praktyk i przekonań religijnych. Z kolei Urszula Kolberová w tekście *O kazaniach tradycyjnych i internetowych w świetle badań ankietowych* podnosi wątek oceny wykorzystania nowoczesnych środków przekazu przez instytucje Kościoła katolickiego w celu głoszenia swego orędzia. Autorka zwraca uwagę na możliwość czynienia użytku ewangelizacyjnego z przestrzeni Internetu, również w zakresie nauczania i przekazywania treści religijnych. Kazania internetowe okazują się dla wiernych atrakcyjną formą odbioru homilii, nie są tylko uzupełnieniem kazań tradycyjnych. Całość zamyka artykuł Anny Blokus-Szkodzińskiej *Świat wartości młodzieży – komunikat z badań*, w którym Autorka umieszcza wyniki swoich badań koncentrujących się wokół zagadnienia obrazu świata wartości współczesnych licealistów. Wbrew obiegowym opiniom, które sugerują, że młodzież nie jest zainteresowana ani przekazywaniem wartości, ani ich wytwarzaniem, analizy Autorki wskazują na wrażliwość aksjologiczną badanych. I nawet jeśli nie jest to wrażliwość wyrażona w „tradycyjnym” języku wartości, to panika moralna wokół „zdemoralizowanej młodzieży” nie znajduje tu uzasadnienia.

Jako redaktorzy chcemy podziękować wszystkim Autorkom i Autorom za podzielenie się z nami oraz Czytelnikami swoimi refleksjami, dociekaniem i analizami. Mamy nadzieję, że przyczynią się one do poszerzenia oglądu relacji między światem edukacji a światem religii, a także staną się cenną lekturą dla tych wszystkich, dla których relacje te są częścią ich namysłu nad rzeczywistością.

Maria Szczepska-Pustkowska
Sylwester Zielka

Część I

Idee

Fundamentalizm w perspektywie koncepcji krytyki autorytarnych ideologii Ericha Fromma

Streszczenie

Efektywność badań nad fundamentalizmem, fenomenem obecnym także w rzeczywistości edukacyjnej, wymaga szukania i sprawdzania jego nowych teoretycznych ujęć. W tym kontekście Autor wskazuje na socjologię religii i koncepcję krytyki ideologii Ericha Fromma. Tekst składa się z krótkiego wstępu i czterech części. W pierwszej z nich „Fromm i dwie szkoły frankfurckie” Autor rekonstruuje biografię intelektualną filozofa w zakresie jego działalności w Żydowskim Towarzystwie Oświatowym i pierwszych lat zatrudnienia w Instytucie Badań Społecznych oraz główne kierunki jego myśli. W części drugiej „Pojęcie ideologii a fundamentalizm” Autor rekonstruuje fragmenty teoretycznych dyskusji toczonych wokół wymienionych zjawisk. Z kolei w części „Etyka, religia i krytyka ideologii według Fromma” omawia te elementy jego koncepcji, które pozwalają wpisać jego filozofię w dyskusję i badania nad fundamentalizmem, co stanowi zasadniczą treść ostatniej części „Fromm a religijny fundamentalizm”.

Słowa kluczowe: religia, ideologia, idolatria, krytyka ideologii, fundamentalizm, etyka, Erich Fromm, szkoła frankfurcka, teoria krytyczna, marksizm, psychoanaliza, filozofia żydowska, radykalny humanizm

Summary

Fundamentalism in the Perspective of Erich Fromm's Concept of Authoritarian Ideology Critique

The effectiveness of research on fundamentalism – a phenomenon also present in the educational reality – requires looking for and examining new theoretical approaches. In this context, the author refers to the sociology of religion and the concept of ideology critique by Erich Fromm. The study consists of a brief introduction and four parts. The first part, “Fromm and Two Frankfurt Schools”, reconstructs the intellectual biography of the philosopher in two contexts: his activity in the Association for Jewish People's Education and the first years of employment at the Institute of Social Research; it also reconstructs the main directions of Fromm's thought. In the second part, “The Concept of Ideology and Fundamentalism”, the author reconstructs certain aspects of theoretical discussions around these phenomena. In turn, the section

entitled “Ethics, Religion and Ideology Critique According to Fromm” discusses those elements of his concept that allow his philosophy to be included in the discussion and research on fundamentalism, which is the main focus of the last part: “Fromm and Religious Fundamentalism”.

Keywords: religion, ideology, idolatry, ideology critique, fundamentalism, ethics, Erich Fromm, Frankfurt School, critical theory, Marxism, psychoanalysis, Jewish philosophy, radical humanism

W ideologiach i religiach Erich Fromm nie widział dwóch osobnych grup zjawisk. Przyjęta przez niego szeroka definicja tej ostatniej, zgodnie z którą mamy tu do czynienia ze wspólną dla danej grupy czy zbiorowości swoistą organizacją poglądów, przeświadczeń i wyobrażeń leżącą u podłoża integracji wzorców myślenia, zaangażowania i działania, i dostarczającą członkom owych zbiorowości przedmiotu czci wraz z ramami orientacji w świecie, może wskazywać zarówno na totemizm, buddyzm czy judaizm, jak i humanizm, kult jednostki lub konsumpcjonizm. Ponadto z analizy i interpretacji prac frankfurtczyka zaliczanych do socjologii religii daje się wyprowadzić ustalenia, które można odnieść do wyników badań nad fenomenem fundamentalizmu, obecnym także w rzeczywistości edukacyjnej. Stąd można zapytać, co Frommowska koncepcja religii i krytyki ideologii pozwala nam powiedzieć na jego temat? Celem prezentowanych tu badań jest zatem przedstawienie wkładu Fromma do teorii fundamentalizmu, którego realizacja wymaga rekonstrukcji wybranych zagadnień jego myśli oraz podejść w badaniach nad tym istotnym społecznym fenomenem. Wzrostowi znaczenia fundamentalizmu we współczesnym świecie nie odpowiadają bowiem nasze możliwości jego rozumienia, stąd potrzeba szukania i sprawdzania nowych teoretycznych ujęć. Frommowska koncepcja może okazać się przydatnym składnikiem takich poszukiwań. W swoich pracach, począwszy od końca lat dwudziestych, aż po schyłek lat siedemdziesiątych XX w., ten psychoanalityk i neomarksista koncentruje szczególną uwagę na zjawisku stopienia się w jedno etycznego i ideologicznego wymiaru funkcjonowania jednostki w zorganizowanej grupie, na sytuacji, w której miejsce sumienia zajmuje uwewnętrzniony autorytet. W kontrze rozwija koncepcję radykalnego humanizmu, zgodnie z którą dążność i dbałość do zachowywania między nimi dystansu tworzy warunki do dojrzewania człowieczeństwa, rozwoju miłości i rozumu, niezbędnych dla konsolidacji przyzwolonych małych zbiorowości, kolektywów i całych społeczeństw. Można powiedzieć, że zaproponowana przez niego typologia religii (ideologii) autorytarnych i humanistycznych tworzy interesującą płaszczyznę dla badań zapowiedzianej problematyki. Aby tak uczynić, należy jednak przywołać i wyjaśnić wybrane szczegóły koncepcji

Fromma, składające się na podstawy ujawnionych tutaj wstępnych ustaleń. Ustaleń, które co prawda nie odnoszą się wprost do teorii i praktyki edukacji, jednak mogą mieć dla nich istotną wartość z racji zainteresowania pedagogiki zjawiskami ideologii i fundamentalizmu, ale także myślą Fromma.

Fromm i dwie szkoły frankfurckie

Frankfurt nad Menem, początek lat trzydziestych ubiegłego wieku. Fromm zostaje oficjalnie zatrudniony w Instytucie Badań Społecznych, którym w czasie choroby jego dyrektora, Carla Grünberga, od jakiegoś już czasu kieruje Max Horkheimer¹. Dokonuje zmian na różnych poziomach jego funkcjonowania. Kiedy w styczniu 1931 r. Horkheimer zostanie wybrany na stanowisko Grünberga, marksistowsko zorientowany ośrodek badawczy, dzięki wcześniej podjętym staraniom, będzie już kadrowo i merytorycznie przygotowany do integracji teorii Karola Marksa z teorią Zygmunta Freuda. W ten sposób w powiązonym z Uniwersytetem we Frankfurcie Instytucie punkt ciężkości prowadzonych badań zaczynie przemieszczać się w stronę zjawisk i zagadnień związanych z problematyką ideologii, co kilka lat później doprowadzi Horkheimera do wstępnego nakreślenia i publikacji swego programu teorii krytycznej.

Fromm, który dopiero co w marcu obchodził trzydzieste urodziny, jest dobrze przygotowany do bycia jednym z głównych autorów przedsięwzięcia, podówczas awangardowego, łączenia tych dwóch orientacji². W tym samym 1930 r. kończy studia psychoanalityczne w Instytucie Berlińskim. Od lat wczytuje się w pisma architektów dynamicznie rozwijającego się ruchu i angażuje w towarzystwa psychoanalityczne, praktykuje psychoterapię w tym nurcie, której sam poddał się kilka lat wcześniej w heidelberskim *Therapeutikum*, założonym i prowadzonym przez doktor medycyny Friedę Reichmann. Także w Heidelbergu, oddalonego o osiemdziesiąt kilometrów od jego rodzinnego Frankfurtu, gdzie przerwał studia prawnicze, Fromm kończy socjologię, psychologię oraz filozofię i doktoryzuje się w wieku dwudziestu dwóch lat na podstawie dysertacji *Das jüdische Gesetz. Ein Beitrag zur Soziologie des Diasporajudentums* (*Prawo żydowskie. Przyczynek do socjologii diaspory żydowskiej*),

¹ Zob. M. Jay, *The Creation of the Institut fur Sozialforschung* [w:] *idem, The Dialectical Imagination. A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research 1923–1950*, London 1973, s. 3–40.

² Zob. M. Jay, *Integracja psychoanalizy i marksizmu – przypadek Ericha Fromma*, przeł. M. Bachryj-Krzywaźnia [w:] *Fromm – aplikacje*, red. P. Jabłoński, R. Włodarczyk, Wrocław 2016, s. 179–204; R. Funk, *Erich Fromm*, przeł. R. Różanowski, Wrocław 1999, s. 61–96.

napisanej pod kierunkiem Alfreda Webera³. Kiedy cztery lata później, w czerwcu 1926 r., zostawał mężem Reichmann, był już mocno zdystansowany, podobnie jak ona, wobec ortodoksyjnego judaizmu, dotąd ważnego punktu odniesienia dla jego formacji duchowej i rozwoju intelektualnego. Pochodził z rodziny, z której wywodziło się wielu uznanych rabinów. Sam również odebrał dobre talmudyczne wykształcenie, które pomagał mu ostatecznie ugruntować, nim Fromm odszedł od praktyki judaizmu, Salman B. Rabinkow⁴. Studiował intensywnie u tego czytanego i światłego rabina Talmud przez około pięć lat od 1920 r. Rabinkow pomagał mu przygotować dysertację. Prawdopodobnie to także on zapoznał go i zainteresował marksizmem, choć możliwe, że szczegółową wiedzę w tym zakresie zawdzięcza dopiero bliższym kontaktom, które rozwinął w drugiej połowie lat dwudziestych ze swoimi kolegami zawodowo lub nieformalnie związanymi z Instytutem Badań Społecznych.

Do momentu zdystansowania się wobec ortodoksyjnego judaizmu jego z nim związki wykraczały poza kształcenie rabiniczne⁵. Od 1919 r. angażował się w ramach działalności Żydowskiego Towarzystwa Oświatowego we Frankfurcie, zwłaszcza związanej z nim Wolnej Akademii Żydowskiej (Freie Jüdische Lehrhaus)⁶, w inicjatywę rozwijania i upowszechniania wiedzy o kulturze, religii i życiu Żydów, obok wielu, jak można oceniać z perspektywy czasu, ważnych dla judaizmu, a także nauki, literatury i filozofii rabinów, uczonych oraz młodych aktywnych działaczy, m.in. Nehemiasza A. Nobla, Richarda Kocha, Ernsta Simona, Eduarda Straußa, Samuela J. Agnona, Rudolfa Hallo, Franza Rosenzweiga, Martina Bubera, Leo Löwenthala, Siegfrieda Kraucaera, Gershoma Scholema czy właśnie Rabinkowa. Osobą spośród wymienionych, która łączyła i integrowała w tym czasie to zróżnicowane środowisko, był rabin Nobel, obdarzony charyzmą uczeń i przyjaciel, a przy tym sekretarz Hermanna Cohena, marburskiego neokantysty, socjalisty etycznego oraz autora dzieła fundamentalnego dla intelektualistów żydowskich kilku następnych pokoleń, także dla Fromma, opublikowanego w 1919 r.: *Die Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums* (*Religia rozumu ze źródeł judaizmu*). Inną ważną postacią tego środowiska, blisko związaną z Cohenem, był jego przyjaciel i uczeń Rosenzweig, autor wydanej w 1921 r. *Gwiazdy Zbawienia* (*Der Stern der Erlösung*), organizator Freie Jüdische Lehrhaus, które sporadycznie nazywano później drugą szkołą frankfurcką. Od początku lat dwudziestych współpracował z Buberem przy nowym przekładzie na niemiecki Biblii hebrajskiej, zyskał także wpływ na formułę filozofii dialogu zawartą w jego eseju *Ja i ty* (*Ich und*

³ Zob. L.J. Friedman, *The Lives of Erich Fromm. Love's Prophet*, New York 2014, s. 12–18.

⁴ Zob. R. Funk, *Erich Fromm...*, s. 17–35; L.J. Friedman, *The Lives of Erich Fromm...*, s. 12–18.

⁵ Zob. R. Funk, *Erich Fromm...*, s. 36–60.

⁶ Zob. *ibidem*, s. 17–35; L.J. Friedman, *The Lives of Erich Fromm...*, s. 8–12.

Du)⁷. On też zaproponował Buberowi, osiadłemu wtedy z rodziną w pobliskim, położonym między Frankfurtem a Heidelbergiem, Heppenheim, cykliczne wykłady w ramach Wolnej Akademii Żydowskiej, na których omawiał tezy swojego słynnego eseju. Fromm, migrujący w latach dwudziestych między Freie Jüdische Lehrhaus, środowiskiem bliższym w istocie haskali, oświeceniemu żydowskiemu, niż ortodoksji rabinicznej, a środowiskiem Institut für Sozialforschung z jego rewizją marksizmu i psychoanalizy, absorbuje frankfurckie impulsy zarówno myśli dialogicznej, jak i filozofii krytycznej. Nie znaczy to, że oba środowiska ze względu na swój charakter i obszar zainteresowania są pozbawione punktów wspólnych.

Również pracownicy Instytutu Badań Społecznych to intelektualiści pochodzenia żydowskiego, jednak spośród nich jedynie Fromm i Löwenthal byli wcześniej blisko związani z judaizmem oraz Żydowskim Towarzystwem Oświatowym. Pozostali jego członkowie i współpracownicy, tacy jak Horkheimer, Friedrich Pollock, Franz Neumann, Theodor W. Adorno, Herbert Marcuse, Walter Benjamin, Otto Kirchheimer, Olga Lang, Karl A. Wittfogel czy Henryk Grossmann, przypisani później do pierwszego pokolenia szkoły frankfurckiej, w zespole których można było znaleźć akademickich ekspertów w szerokim zakresie, od „muzykologii po sinologię”⁸, nie angażowali się w praktykę judaizmu, a żydowskość stanowiła dla nich kwestię społeczną i, jak np. w przypadku Benjamina, filozoficzną inspirację. Niemniej po sukcesie wyborczym NSDAP w 1932 r., mianowaniu w styczniu następnego roku Adolfa Hitlera kanclerzem Niemiec i w trakcie stopniowego przejmowania przezeń pełni władzy, Instytut Badań Społecznych, który wcześniej w swoich badaniach robotników dowodził postępującego wzrostu nastrojów autorytarnych, zostanie uznany za zagrożenie i zamknięty, a jego kadry zwolnione⁹. W dniu 13 kwietnia 1933 r. Horkheimer znajdzie się wśród grupy uczonych Uniwersytetu we Frankfurcie, wraz m.in. z Paulem Tillichem i Karlem Mannheimem, którzy będą należeć do grona jednych z pierwszych zwolnionych z uczelni akademików w nazistowskiej Rzeszy. W tym czasie siedzibą Instytutu, działającego pod zmienioną nazwą, stanie się Genewa, a krótko potem Uniwersytet Columbia w Nowym Jorku.

Tymczasem jest rok 1930. Fromm publikuje swoją pierwszą większą rozprawę *Dogmat Chrystusa* (*Die Entwicklung des Christudogmas. Eine psychoanalytische Studie zur sozialpsychologischen Funktion der Religion*), prowadzoną w stylu przypominającym wydane pośmiertnie badania z zakresu socjologii religii Maxa Webera, słynnego

⁷ Zob. G. Wehr, *Martin Buber. Biografia*, przeł. R. Reszke, Warszawa 2007, s. 145–167.

⁸ M. Jay, *Introduction* [w:] *idem, The Dialectical Imagination...*, s. xvi.

⁹ Zob. M. Jay, *The Creation of the Institut...*, s. 29–31.

brata promotora swojej dysertacji. Fromm w *Dogmacie Chrystusa* opisuje złożony proces, w którym można dostrzec zaczątek jego późniejszej teorii, przekształcenia potencjału rewolucyjnego wczesnego chrześcijaństwa, uformowania się hierarchicznego porządku Kościoła i regresu do stadium „kultu matriarchalnego”, którym to terminem nawiązuje do mało popularnej dziś koncepcji Johanna J. Bachofena. Zmiana wczesnego chrześcijaństwa z „religii uciskanych w religię panujących”¹⁰ kast Imperium Rzymskiego odpowiada bowiem podziałowi, który za kilka lat opracuje dokładniej, na religie humanistyczne i autorytarne¹¹. Innymi słowy, w *Dogmacie Chrystusa* Fromm wyraża zgodny z psychoanalityczną i marksowską ortodoksją pogląd na temat religii i wskazuje, że: „Jej zadaniem jest zapewnienie psychicznej zależności po stronie mas, onieśmielenie ich i nakłonienie do społecznie niezbędnego infantylnego posłuszeństwa wobec rządzących. Jednocześnie ma ona inną istotną funkcję: oferuje masom pewną dozę satysfakcji, która czyni ich życie na tyle znośnym, że powstrzymuje je od prób zmiany swego położenia [...]”, a zatem „[...] religia ma trojaką funkcję: dla całej ludzkości jest pocieszeniem wobec niedostatków życia; dla przeważającej większości ludzi zachętą do emocjonalnej akceptacji swej sytuacji klasowej; dla panujących ulgą w poczuciu winy wywołanym przez cierpienie tych, których uciskają”¹². Choć jego poglądy w tej kwestii będą ewoluować co do szczegółów, należy uznać, że w momencie podjęcia zatrudnienia w Instytucie Badań Społecznych i w przeddzień nazistowskiej nocy Fromm dysponuje koncepcją integrującą jego socjologię religii z krytyką ideologii, w której można zasadnie widzieć wyraz życiowych i intelektualnych doświadczeń związanych z judaizmem, psychoanalizą i marksizmem.

Pojęcie ideologii a fundamentalizm

W czym nazizm jest podobny do fundamentalizmu religijnego? Postawienie tego typu pytań w kontekście rozwiązań wypracowanych przez Fromma wymaga, aby zagadnienia ideologii i fundamentalizmu omówić wcześniej osobno. Być może treść i zakresy tych pojęć nie są wcale takie oczywiste.

¹⁰ E. Fromm, *Dogmat Chrystusa*, przeł. J. Miziński [w:] *idem, Dogmat Chrystusa i inne pisma religioznawcze*, Lublin 1992, s. 41.

¹¹ Zob. E. Fromm, *Psychoanaliza a religia*, przeł. J. Karłowski, Poznań 2000, s. 82–83.

¹² E. Fromm, *Dogmat Chrystusa...*, s. 12, 15. Zob. *idem, Metoda i funkcja analitycznej psychologii społecznej. Uwagi o psychoanalizie i materializmie historycznym* [w:] *idem, Kryzys psychoanalizy. Szkice o Freudzie, Marksie i psychologii społecznej*, przeł. W. Brydak, Poznań 2000, s. 152–181.

Monografia *Religijność i duchowość z perspektywy pedagogicznej: od idei do empirii* jest interesującą poznawczą próbą przedstawienia, zgodnie z tytułem, oryginalnych rezultatów prac badawczych-teoretycznych i empirycznych – podejmowanych w kontekście szeroko rozumianej religijności i duchowości. W publikacji starano się udzielić odpowiedzi na pytania o miejsce religijności i duchowości w pedagogice, a także określić potencjalne obszary badań, opowiedziano się za wszechstronnym podejściem do człowieka jako całości cielesno-psychiczno-duchowej.

Religia i duchowość to ważne i wymagające pogłębionej refleksji naukowej sfery ludzkiej egzystencji. Recenzowana książka ma w tym zakresie swój niewątpliwy udział i wkład. Zawarte w pracy rozprawy teoretyczne, studia empiryczne przedstawione na bazie interdyscyplinarnej literatury z nauk humanistycznych i społecznych to materiał skłaniający do myślenia o religijności, duchowości jako zasobach osobowych i kapitale społecznym, stanowiący zachętę do dalszych poszukiwań, refleksji, zmian. Recenzowana książka jest opracowaniem wzbogacającym wiedzę z zakresu zarówno pedagogiki (pedagogiki religii, pedagogiki międzykulturowej, pedagogiki społecznej, pedagogiki porównawczej), jak i nauk społecznych, humanistycznych.

Z recenzji prof. dr hab. Aliny Szczurek-Boruty

Wydawnictwo
Uniwersytetu
Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-392-9